

Vicsek Lilla Mária

BIZONYTALANSÁGÉRZET ÉS MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI A MAI MAGYARORSZÁGON

*Egy kérdőíves felmérés eredményei**

BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: lilla.vicsek@bkae.hu

Bevezetés

A rendszerváltás utáni években a bizonytalansággal kapcsolatos kifejezések divatfogalommá váltak Magyarországon. A nyilvános diskurzusokban, a médiában virágkorukat élték, élük a bizonytalansághoz kötődő fogalmak. A tudomány területén is megjelentek elméletek a témakörhöz kapcsolódóan Magyarországon. Ezek többek között a rendszerváltásra, az államszocialista múltra és egyéb magyar történelmi sajátosságokra vezették vissza a bizonytalanságot. Egyidejűleg a nyugati szociológiában is feltűntek teóriák, amelyek az úgynevezett késő-modern társadalmak bizonytalanságait hangsúlyozzák. Nemcsak makroszinten, hanem mikroszinten is megfogalmazódtak elméletek a bizonytalansággal, illetve a hozzá hasonló jelenségekkel kapcsolatban.

Ebben a tanulmányban a bizonytalanságot és annak meghatározó tényezőit vizsgálom.

A tanulmányban az úgynevezett belső bizonytalanságra koncentrálok: a bizonytalanságot nem, mint a külső világ jellemzőjét tekintem, hanem az emberek percepciója, érzései felől közelítem meg. Azonfelül a jövő előreláthatóságával kapcsolatos bizonytalanságot vizsgálom, és nem pedig a szándékok, értékek határozottsága, egyértelműsége tekintetében vett bizonytalanságot. Az előreláthatósághoz kapcsolódó bizonytalanság esetén az egyén úgy értékeli, hogy nem lehet előre látni, hogy mi fog bekövetkezni a jövőben. A bizonytalanság második értelmében azt a helyzetet jelenti, amikor az egyén nem tudja egyértelműen és határozottan eldönteni, hogy mit szeretne, és mit hogyan értékeljen.

Fogalmi keretemben a bizonytalanság két dimenzióját különböztetem meg: a bizonytalansághiányt és a biztonsághiányt. *Bizonytalansághiánynak nevezem azt a helyzetet, amikor az emberek úgy értékelik, hogy nem lehet előre látni, mi fog bekövetkezni a jövőben.* Nincs bizonytalanság azzal kapcsolatban, hogy mi lesz a jövőben, a jövőt kiszámíthatatlannak tartják. *Biztonsághiánynak tekintem azt a helyzetet, amikor egy negatív érzelmi állapot áll fenn amiatt a percepció miatt, hogy nem lehet biztosan tudni mi fog*

* Az alábbi tanulmány a szerző Ph.D. értekezésén alapul. A disszertáció kvantitatív és kvalitatív vizsgálati közül jelen cikkben a kérdőíves felmérés eredményeit tárgyalom. A kvalitatív eredményekért lásd Vicsek (2004). Itt szeretném kifejezni köszönetemet témavezetőmnek, Lengyel Györgynek, a sok segítségért, amit számomra tanulmányaim és a disszertáció megírása során nyújtott. További köszönet illeti Michalis Lianost, Gyenei Mártát, Szántó Zoltánt, Tardos Róbertet, Kuczi Tibort, Hrubos Ildikót, Bartus Tamást, Juhász Pált és a *Szociológiai Szemle* névtelen lektorát jelen írás korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért.

bekövetkezni a jövőben és így nem garantált, hogy a jövőben nem negatívan értékelt állapot valósul majd meg.

A bizonytalanságot egy olyan szubjektív tényezőként határozom meg, amelyről, ha *a priori* nyilatkozunk, akkor értelmetlen objektivitásról beszélni, hiszen olyan állapotra vonatkozik, amely még nem történt meg, és így csak szubjektív megítélés tárgyát képezheti. A pszichológiában gyakran foglalkoznak a szorongás olyan súlyos eseteivel, amikor az már megbetegedésnek tekinthető és akár testi tünetekben is jelentkezik, illetve a szorongás pszichológus által „indokolatlannak” ítélt. A tanulmány középontjában nem ezek a súlyos, patológikus, neurotikus szorongások állnak, hanem az olyan hétköznapi szorongások, félelmek is beletartoznak vizsgálatom érdeklődési körébe, amelyeket akár mentálisan egészséges emberek is átélhetnek.

A tanulmányban a bizonytalanság leíró jellemzése mellett, három makro- és öt mikroelméleti magyarázatot vizsgálok meg abból a szempontból, hogy azok mennyiben magyarázzák meg a Magyarországon tapasztalható bizonytalanság két dimenziójának mértékét és a bizonytalanság fókuszát (azokat a területeket, amelyre a bizonytalanság összpontosul). Sok versengő elméletet tanulmányozok, mivel egy új empirikus területről van szó, és még senki sem hasonlította össze ezeket a különféle elméleteket, hogy melyik teljesíti a legjobban. Az írásom további újdonsága abban rejlik, hogy több elméletet nem operacionalizáltak, és nem elemeztek még egyáltalán reprezentatív mintán. Illetve néhányukat nem pontosan a bizonytalanságra vonatkozóan, hanem hozzá közeli jelenségekkel (például aggodás, neurotikus szorongás, súlyos lelki bánat, alacsony szubjektív jólét, veszélypercepció, stb.) kapcsolatban fogalmaztak meg és vizsgáltak. Így érdemes kiderítenünk, hogy ezek az elméletek relevánsak-e a bizonytalansággal kapcsolatban is. Néhány elméletet leginkább a kilencvenes évek első felének helyzetére fogalmaztak meg, kérdés, hogy ezek mindmáig érvényesek-e. Az elméleteket különböző diszciplínákban, illetve különböző paradigmákon belül fogalmazták meg, és ha egyáltalán vizsgálták őket empirikusan, akkor is eltérő módszereket használtak. Az eddigi munkák együttesen nem tárgyalják ezeket a különböző megközelítéseket. A tanulmányban az elméleteket egységes keretbe helyezem el és egységes empirikus keretben vizsgálom.

Az elméletek kiválasztási szempontja az volt, hogy releváns szerepet töltsenek be a bizonytalansággal foglalkozó irodalomban. Illetve, amennyiben az elmélet nem pontosan a bizonytalansággal, hanem pusztán csak azzal közeli jelenséggel kapcsolatos, akkor ne csak egy, hanem több bizonytalansághoz közeli jelenségre vonatkozóan jelenjen meg az elmélet és mindegyik területen töltsön be releváns szerepet.

Míg a bizonytalanság témakörében sok elméleti írás születik a szociológián belül, viszonylag kicsi a témával foglalkozó empirikus kutatások száma (Wilkinson 1999). Különösen kevés empirikus kutatás foglalkozott behatóbban Magyarországon a tanulmány témájához kapcsolódó kérdésekkel. Ilyen szempontból tehát jelen kutatás hiánypótló.

A makro-hipotézisek során Magyarország egész társadalmának bizonytalanságkonstellációjára vonatkozóan fogalmazok meg feltevéseket, három másik országgal (Nagy Britannia, Franciaország, Görögország) összehasonlítva. A mikro-hipotézisek Magyarországon belül egyének bizonytalanságkonstellációjára vonatkoznak, más hazai egyénekekkel összevetve. A makro-magyarázatok esetében tehát az egyes társadalmak közötti hasonlóságokra, különbségekre vagyunk kíváncsiak, míg a mikro-magyarázatokban a magyar társadalmon belüli eltéréseket kívánjuk megvilágítani.

A bizonytalanság témakörével az *Uncertainty and Insecurity in Europe* elnevezésű kutatási projekt kutatási munkatársaként kerültem kapcsolatba.¹ A projekt makro-megközelítésű elméleti háttérrel rendelkezett, elméleti alapját az úgynevezett késő-modern elméletek egy speciális, jelenleg is kidolgozás alatt lévő változata jelentette, amely az intézményi szféra dominanciáját hangsúlyozza. A késő-modern elméletek azt állítják, hogy az egyszerű/korai modernitás periódusa után a késő-modernitás periódusa következik, amelynek meghatározott strukturális és kulturális jellemzői vannak. Ezek közé tartozik a félelmek és a veszélyek központi szerepe. Ezeknek az elméleteknek gyakran van egyfajta evolucionista jellegük, hajlamosak a késő-modern társadalmakat, mint az egyetlen lehetséges fejlődési út legmagasabb fokán álló társadalmakat felfogni, és azt feltételezni, hogy a nyugati országokhoz képest a többi le van maradva. A tanulmányban nem ilyen felfogásból indulok ki, a modernitásnak különböző útjait feltételezem. A tanulmányban érdemesnek láttam nagymértékben kitágítani az elméleti háttért: egyrészt magukon a késő-modern elméleteken belül nemcsak azzal a változattal foglalkozom, amit az európai kutatás során vizsgáltunk, másrészt nemcsak a késő-modern elméleteket vizsgálom, hanem más elméleteket is. A kiválasztott elméletek között nemcsak makro-megközelítésű, hanem mikroszemléletű elméletek is vannak. A makroelméletek között tárgyalom a bizonytalansághoz közeli jelenségeket egyes országok homogén jellemzőjeként feltüntetett elméleteket, illetve azokat az elképzeléseket, amelyek Magyarország történeti sajátosságaira vezetnek vissza negatív affektív és kognitív jelenségeket. A mikro-elméleteknél azokat az elgondolásokat mutatom be, amelyek a gazdasági és kulturális erőforrások, az anomia, az elidegenedés, a bizalomhiány, a rendszerváltás szelektív következményei és megítélése, és bizonyos érték-, hitrendszer, – ún. kulturális torzítások – hatásával foglalkoznak a bizonytalansághoz közeli jelenségekre vonatkozólag. Úgy éreztem, érdekes lehet egységes empirikus keretben összemérni a különböző elméleteket. Így teljesebb elemzését nyújthatom a bizonytalanság témakörének, mintha csak egy elméletre támaszkodnék.

A tanulmány empirikus anyagának magyarországi részét egy reprezentatív Omnibusz felvétel alkotja. A makroelméletek vizsgálatához felhasználok a három másik elemzett országból származó *survey*-adatokat. Az adatfelvételek az *Uncertainty and Insecurity in Europe* projekthez kapcsolódtak. A kérdőívek kérdéseinek egy részét közösen dolgoztam ki az európai kutatás többi résztvevőjével egyetemben, más részüket, pedig saját magam alakítottam ki kutatási hipotéziseimnek megfelelően. Ez utóbbiakat nem kérdezték le a többi résztvevő országban, csak Magyarországon. Felhasználtam még a mikro-elméletek teszteléséhez néhány kérdést, amely a magyar Omnibusz felvétel egy másik kérdésblokkjában szerepelt. Az adatfelvételekre 2002. elején került sor.

1 Az *Uncertainty and Insecurity in Europe* – az Európai Unió 5-ik keretprogramja által finanszírozott – kutatási projekt 2000. áprilisától 2002. szeptemberéig tartott. A kutatás vezetője Michalis Lianos volt, az angliai Centre for Empirically Informed Social Theory igazgatója. A kutatás négy országban zajlott: Nagy-Britannia, Görögország, Franciaország és Magyarország. Mindegyik országban egy-egy kutatási munkatárs (*research associate*) végezte a munka nagy részét. Michelle Dobré volt a franciaországi, Nikolaos Bozatzis a görögországi kutatási munkatárs. A kutatási projekt alatt sorkerült fókuszcsoporthoz, interjúkra és egy reprezentatív adatfelvételt. A két és fél év során feladataim közé tartozott többek között a magyarországi fókuszcsoporthoz, interjúk megszervezése és lebonyolítása, a kérdőíves adatfelmérés koordinálása, közreműködés a kérdőív és az interjú kérdések kidolgozásában, illetve ezek eredményeiről elemzések készítése.

A biztonsághiány esetén számolni kell az érzelmek vizsgálatának mérési problémáival (Larsen–Fredrickson 1999). Míg régebben gyakran a tünetek oldaláról közelítették meg az egyes negatív érzelmi állapotokat (különösen a patológikus, súlyos állapotokat), addig mára egyre elterjedtebb az önbevalláson alapuló megközelítés, amit a tanulmányban én is alkalmazok. Ugyanakkor, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a mérési módomnak megfelelően csak a bizonyossághiány és a biztonsághiány-érzetre vonatkozó írásbeli beszámolókat ismerjük. Esszencialista megközelítésemnek megfelelően feltételezem, hogy bár létezhet az egyéneknek egy belső inhereus attitűdjük, érzetük, érzelmük a bizonytalansággal kapcsolatban, ez a különböző megnyilvánulási helyzetek hatására a kutató számára torzítottan jelentkezhet.

A tanulmány bevezetést követő részében felvázolom a hipotéziseimet. Majd a minta jellemzése után a bizonyossághiány és a biztonsághiány megoszlását tárgyalom. Ezután a hipotézisek vizsgálata következik. Végül összegzem a tanulmány tapasztalatait, és következtetéseket fogalmazok meg a témával kapcsolatban.

A hipotézisek

Makro-hipotézisek

A makro-hipotézisek esetében Magyarország egész társadalmának bizonytalanság-konstellációjával kapcsolatban alkottam feltételezéseket, az európai vizsgálat másik három országával összevetve.

Vannak elméletek, amelyek a bizonytalansággal többé-kevésbé kapcsolatba hozható szubjektív jólét két dimenziójának homogenitását posztulálják egy-egy társadalmon belül, és különbözőségét a társadalmak, országok között. Mindezt Inglehart (1990) elméletében a negatív és pozitív kognitív és affektív állapotokkal kapcsolatos kulturális normákra vezeti vissza, amelyek országonként eltérnek az országok különböző kultúrája és történelme miatt. A bizonytalansághoz közelebb álló veszélypercepció és a veszélyekkel kapcsolatos félelmek területére a makrokulturális elmélet is némileg hasonló feltételezéseket fogalmaz meg. Érdekes lehet megvizsgálni azt, hogy vajon konkrétan a bizonytalanság esetén megállják-e helyüket ezek a feltételezések az egyes országokra vonatkoztatva. Az első makro-hipotézis így az alábbi:

1. makrohipotézis: *Országjellemző*

A bizonytalanság mértékében és fókuszában kisebb eltérések vannak az egyes országokon belül, mint az egyes országok között.

A korábban már említett késő-modern elméleteknél (Beck 1992, 2000; Giddens 1990, 1991; Lianos 2001) gyakran nem teljesen világos, hogy teoretikusai szerint a késő-modern társadalmakban a bizonytalanság mértéke is más, vagy csak a fókusza, a nem késő-modern társadalmakéhoz képest. Nem alaptalan egy olyan értelmezés sem, miszerint a bizonytalanság nagyobb mértékére és elterjedtségére is vonatkoztatják a késő-modern társadalmak differentia specifikáját. Ennek alapján megfogalmazható

egy erős és egy gyenge hipotézis a késő-modern társadalmakban tapasztalható bizonytalanságra.

A bizonytalanság fókuszával kapcsolatban a leghíresebb késő-modern teoretikusok azt állítják, hogy a késő-modern társadalmakban az embereket elsősorban posztmateriális veszélyek, azon belül különösen a technológia által okozott globális ökológiai veszélyek foglalkoztatják.²

Az irodalmak egybehangzóan a nyugat-európai és észak-amerikai társadalmakat tekintik a leginkább késő-modernnek (Giddens 1991). Továbbá a vizsgált négy ország közül leginkább a nyugat-európaiakra teljesül a becki feltételezés az ország lakosainak gazdagságáról (1992). Ennek megfelelően, amennyiben igaz a késő-modern társadalmak erős hipotézise a bizonytalanság mértékére vonatkozóan, akkor azt az eredményt kell kapnunk, hogy Nagy-Britanniában és Franciaországban inkább éreznek bizonytalansághiányt és biztonsághiányt az emberek, mint Magyarországon és Görögországban. A bizonytalanság fókuszával kapcsolatban pedig, a hipotézis alapján az lenne várható, hogy a két nyugat-európai országban inkább legyen posztmateriális a fókusz, tehát félelmeik inkább irányuljanak a környezetvédelmi veszélyekre, mint a materiális természetűekre.

A késő-modern elméletek alapján megfogalmazott hipotézisek:

2. makrohipotézis: *Késő-modern társadalmak*

a. Erős feltételezés:

A nagyobb mértékben késő-modern jegyekkel bíró országokban (Nagy-Britannia, Franciaország), egyrészt magasabb a bizonytalanság átlagos szintje, másrészt inkább irányulnak az emberek félelmei a posztmateriális veszélyekre, mint a kevesebb késő-modern jellemzővel rendelkező országokban (Magyarország, Görögország).

b. Gyenge feltételezés:

A nagyobb mértékben késő-modern jegyekkel bíró országokban inkább irányulnak az emberek félelmei a posztmateriális veszélyekre, mint a kevesebb késő-modern jellemzővel rendelkező országokban.

A rendszerváltás után sok irodalom foglalkozott a magyarok alacsony szubjektív jólétével, a félelmek és szorongások elterjedtségével, és a pesszimizmus nagy mértékével (Róbert 1996, Spéder–Paksi–Elekes 1998, Lengyel–Hegedűs 2002, Andorka 1994, Ferge 1994, Farkas 1999, Kiss 1997, Kopp 1994). Ezeknek az irodalmaknak a nagy része az államszocialista múlttal, magával a rendszerváltással, illetve az azt követő gazdasági válság hatásával magyarázta ezeket a negatív affektív és kognitív jelenségeket. Konkrétan a bizonytalanságérzettel kapcsolatban megfogalmazott egyik elmélet szerint az államszocialista múlt, a rendszerváltás, és a gazdasági válság

2 Egy jelenleg kidolgozás alatt álló késő-modern elméletben (Lianos 2002) nem a globális veszélyek, hanem az előrejutás a karrierben a mikro-szférán belül az, ami foglalkoztatja az embereket a késő-modernitásban, és emiatt aggódnak. Mivel ez a feltevés még kevésbé ismert és elfogadott, és ezt a feltevést a jelenlegi adatbázison amúgy sem lehetett volna vizsgálni, így az ismertebb késő-modern elméleti variánsok vizsgálata mellett döntöttem.

túl a 20. század korábbi történelmi traumái által okozott sebezhetőség is közrejátszott a magyarok nagyfokú félelmeiben és szorongásaiban, a kilencvenes években (Kiss 1997). Érdekes lehet, hogy a nagyrészt kilencvenes évek első felére vonatkozó feltevések megállják-e a helyüket 2001-2002-ben:

3. makrohipotézis: *Magyar történelmi sajátosságok*

A bizonytalanság mértéke a négy ország közül Magyarországon a legnagyobb, az államszocialista múlt, a rendszerváltás és a gazdasági válság halmozott hatása miatt és, mert a történelem során itt halmozódtak fel olyan tényezők, amelyek a társadalom tagjaiban bizonytalanságot okoznak.

Mikro-hipotézisek

A mikro-magyarzatok alapvetően abból indulnak ki, hogy az egyének bizonyos jellemzőik tekintetében különböznek és ez azt váltja ki, hogy bizonytalanságkonstellációjuk is különbözzön. Tehát azt feltételezik, hogy egy országon belül is különbségek lesznek az emberek bizonytalanságérzetének a mértékében. A mikro-magyarzatokat a magyar mintán vizsgálom.

Különbő irodalmak posztulálják a gazdasági és kulturális erőforrások, a foglalkozás és az osztályhelyzet hatását a jövőhöz való viszonyra, a bizonytalanság és az ahhoz hasonló jelenségek mértékére (Bourdieu 1978, Dobré 2001, Schwarz–Melech 2000, Scott 2000). Egyes elméletek feltételezik, hogy a kulturális erőforrások közvetlenül is hatnak, míg mások szerint pusztán közvetett hatásuk van, amely a jövedelmen és a foglalkozáson keresztül érvényesül (Argyle 1999).

A bizonytalanság fókuszával kapcsolatban Inglehart (1997) feltételezi, hogy az, hogy milyen veszélyektől félnek az emberek, attól függ, hogy mit értékelnek. Utóbbit szerinte (Inglehart 1990) a szocializációs hipotézis teljesülése miatt a gyermekkori anyagi helyzet határozza meg. Mivel akik jelenleg gazdagok, nagyobb valószínűséggel voltak gazdagok gyermekkorukban is, így aki jelenleg gazdag inkább fél posztmateriális veszélyektől, mint materiálisoktól. Az iskolai végzettség értékeit befolyásoló szerepére több elméleti magyarzatot is felhoz Inglehart. Mindezek alapján első mikro-hipotézisem:

1. mikrohipotézis: *Gazdasági és kulturális erőforrások*

A több gazdasági és kulturális erőforrással rendelkező egyének kisebb mértékű bizonytalanságot éreznek, és inkább irányulnak félelmeik a posztmateriális veszélyekre.

Sok elmélet van, amely a bizonytalansághoz többé-kevésbé hasonló jelenségeket a hatalomnélküliség, az izoláció, az értelemnélküliség, az önelidegenedés és/vagy a normátlanság következményének tekintenek. Ezek az elméletek tehát a bizonytalansággal rokon jelenségeket a Seeman (1959, 1983) és a Mirowsky–Ross-féle (1986) anómia és elidegenedés fogalom egy vagy több típusával magyarázzák.

2. mikrohipotézis: *Anómia és elidegenedés*

Az anómiát és elidegenedést érző egyének nagyobb mértékben érznek bizonytalanságot.

A bizalommal foglalkozó teoretikusok gyakran mindenféle negatív hatást tulajdonítanak a bizalomhiánynak, így többek között a bizonytalansághoz hasonló jelenségek tekintetében is (Delhey–Newton 2002, Mirowsky–Ross 1986). Egyes szerzők az általános bizalom hatását hangsúlyozzák (Mirowsky–Ross 1986), még mások a veszélyeket menedzselő intézmények iránt érzett bizalom jelentőségét emelik ki (Petts et al. 2001). Az empirikus elemzés során mind az általános bizalmat, mind az egyes intézmények iránti bizalmat vizsgálni fogom.³

3. mikrohipotézis: *Bizalomhiány*

Azok, akik nem bíznak az intézményekben és általában véve az emberekben, nagyobb mértékben érznek bizonytalanságot.

Vannak elméletek, amelyek általában véve foglalkoznak a múltbeli életesemények hatásával a bizonytalansághoz közeli jelenségekre (Inglehart 1990). Egyes elméletek felhívják a figyelmet, hogy ugyan van hatása a múltbeli eseményeknek, ugyanakkor az csak egy bizonyos ideig érvényesül (Hegedűs 2002). Konkrétan a magyarországi helyzettel kapcsolatban, a rendszerváltás vesztesei-nyertesei kontextusában megfogalmazták azt a feltevést, hogy a kilencvenes években a vesztesek nagy aránya is hozzájárulhatott a magyarországi negatív közhangulathoz (Farkas 1999). Kérdés, hogy még mindig érvényesül-e ennek a hatása, illetve, hogy egyáltalán úgy viselkedik-e a bizonytalanság, mint például a szubjektív jólét, hogy a traumatikus események hatása csak egy ideig befolyásolja. A veszteseket-nyerteseket relatív, komparatív értelemben vizsgálom (Habich–Spéder 1998).

A negatív közhangulatot a rendszerváltás megítélésével is összekapcsolták egyes irodalmak: azt állították, hogy a Magyarországon tapasztalat széles körű pesszimizmus, negatív közhangulat összefonódik a rendszerváltás viszonylag negatív megítélésével. Ugyanakkor ezt a makroszintű állítást megfogalmazhatjuk mikroszintre is, különösen, amiatt, hogy bár a kutatások azt mutatták, hogy a rendszerváltás negatív megítélése elterjedt, de azért jelentős szegmensei a magyar társadalomnak pozitívan ítélik meg a rendszerváltást és negatívan az előző rendszert.

3 A kutatás során a Yamagishi és Yamagishi szerzőpáros (1994) által megkülönböztetett háromfajta bizalomhoz hasonló jelenség közül azt tekintetem bizalomnak, amelyik egy várakozás azzal kapcsolatban, hogy a másik fél jó szándékú, jóindulatú, illetve jóakarátú.

Ezeknek megfelelően a feltételezésem:

4. mikrohipotézis: *Rendszerváltozás szelektív következményei és megítélése*
- A rendszerváltás relatív értelemben vett vesztesei nagyobb mértékben érznek bizonytalanságot.
 - Azok, akik negatívan ítélik meg a rendszerváltást, és pozitívabbnak ítélik meg az előző rendszert, nagyobb mértékben érznek bizonytalanságot.

A sajátos megközelítést alkalmazó kulturális elmélet (Douglas 1992, Douglas–Wildavsky 1982, Thompson et al. 1990, Adams 1995) szerint, az, hogy az emberek mitől félnek nem az egyének pszichológiai sajátosságaitól, de nem is a „valós” veszélyektől függ, hanem az egyének „kulturális torzításától”. A kulturális torzítások bizonyos fajta érték, hit rendszerek, amiknek csak néhány variációja életképes. Az elméletből következik, hogy az egy kulturális torzítással rendelkezők elfogadnak egy-egy kulturális csomagot: sok nézet, norma, hiedelem, félelem együtt jár. Azt vizsgálom, hogy tényleg léteznek-e ezek a konzisztens kulturális csomagok. Elkülönülnek-e bizonytalansággal kapcsolatos véleményük alapján is azok, akik egyes kijelentéseik alapján bizonyos kulturális torzításúnak sorolhatók be. Az elmélet leginkább az individualista és az egalitárius kulturális torzítással kapcsolatban különítheti el markánsan a bizonytalansággal kapcsolatos véleményeket. Az elmélet alapján az várható, hogy akik individualista kulturális torzításúak, azok kevésbé fognak bizonytalanságot érezni, továbbá, hogy akik egalitárius kulturális torzításhoz sorolhatóak be, azok számára fontosabbak a globális környezetvédelmi veszélyek (Thompson et al. 1990):

5. mikrohipotézis: *Kulturális torzítások*
- Az individuális kulturális torzítással rendelkezők kisebb mértékben érznek bizonytalanságot.
 - Az egalitárius kulturális torzítással rendelkezők félelmei inkább irányulnak a posztmateriális veszélyekre.

A mintáról

A vizsgálatban szereplő négy ország mindegyikében reprezentatív mintavétel történt Omnibusz felvételekhez kapcsolódva 2002. első felében⁴ az *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatási projekt keretében. A magyar felmérést a TÁRKI végezte. Ugyanabban a felmérésben szerepelt egy másik kutatás által finanszírozott blokk, amelyet szintén felhasználhattam az elemzésekhez. A magyar minta csak 18 év feletti

4 A magyar adatfelvétel zajlott a leghamarabb, 2002. januárjában. Erre azért volt szükség, hogy a 2002-es magyarországi választások ténye ne befolyásolja jelentősen az eredményeket.

egyéneket tartalmaz, míg a többi országé pedig 15 éven felülieket, ezért a többi mintát csökkenteni kellett a 15-17 évesekkel. A görög mintának nem képezik részét 80 év feletti, míg a többi országét igen, így a többi országból is kikerültek a 80 év feletti. Így lettek a makroelemzésbe bevont mintaméreték a következők: Görögország: 1916 fő, Magyarország: 1468 fő, Nagy-Britannia 935 fő, Franciaország 922 fő. A mintákat mindegyik országban súlyozták nem, kor és településtípus szerint.

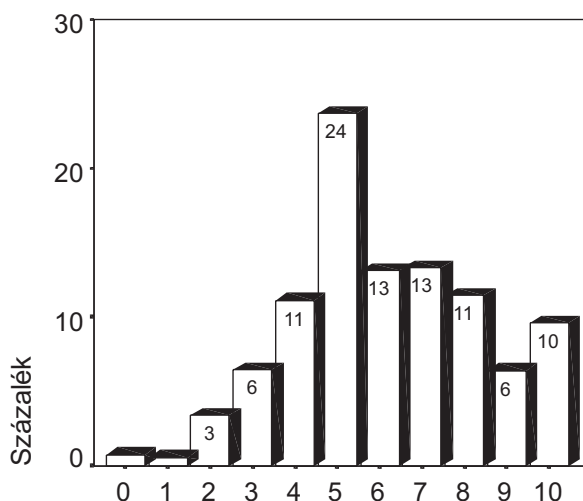
A mikroelméletek tesztelésénél a teljes magyar mintát (1502 fő) felhasználom.

A bizonytalanság két dimenziója: a bizonyossághiány és a biztonságihiány

A hipotézisek vizsgálata előtt röviden kitérek a bizonytalanság alapmegoszlásaira. Ebben a részben a magyar adatokra koncentrálok. Azokat a bizonytalanság mértékére vonatkozó kérdéseket használom fel, amelyeket csak a magyar mintának tettünk fel⁵ (ezek a mikro-hipotézisek teszteléséhez felhasznált bizonytalanság változók), mivel ezek a változók jobban közelítik a bizonytalanság fogalmát, mint a mind a négy országnál rendelkezésre álló változók. A mind a négy országban lekérdezett bizonytalanság változók megoszlásai megtalálhatóak a makro-hipotézisek tárgyalásánál.

1. ábra

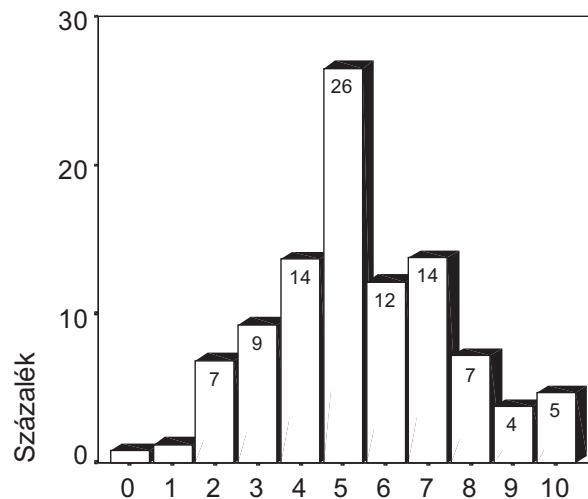
**A bizonyossághiány mértékének megoszlása Magyarországon
(0 – úgy érzi teljesen képes előrelátni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes
előrelátni, hogy hogyan fog alakulni a jövője)**

5 A magyarzó és a függő változók részletes jellemzése a függelékben található.

2. ábra**A biztonsághiány mértékének megoszlása Magyarországon**

(0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban)

Ami szembevetendő a bizonyossághiány és a biztonsághiány megoszlásánál, hogy mindkét dimenzió esetén a legnagyobb kategóriát a középső, 5-ös opciót választók jelentik. Úgy tűnik, hogy ez egy kényelmes választás volt az emberek számára. Nem kellett eldönteniük, mi a hangsúlyosabb az életükben a bizonyosság, biztonság vagy ezek hiánya. Emiatt talán előnyös lett volna középpont nélküli skála alkalmazása, amikor is rá lettek volna szorítva az emberek a választásra. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy akkor is történt volna információvesztés, mert lehet, hogy sokan ténylegesen közepesen értékeli helyzetüket, és véleményük nem billen el az egyik irányban sem, ellenben ha arra kényszerítjük őket, hogy válasszanak az egyik irányban, akkor potenciálisan erőltetett válaszokat kaphattunk volna. Mindenesetre az 5-ös opción túl, a 4-es és a 6-os fokozatot választókat is figyelembe véve elmondható, hogy az emberek körülbelül fele ezt a három középső kategóriát jelölte meg, mind a bizonyossághiány, mind a biztonsághiány esetében.

A biztonsághiány eloszlása valamelyest szimmetrikus, ugyanakkor azért nagyjából 11 százalékponttal többen sorolhatóak be a középső, 4–6-ös opcióknál nagyobb biztonsághiányt jelentő skálafokokba, mint a középső három fokozatnál kisebb biztonsághiányt kifejező fokozatokba. 29,5 százalék tartozik a skála 7–10-ig terjedő fokozataihoz és 18,2 százalék a 0–3 közötti fokozatokhoz. A bizonyossághiány esetén még egyértelműbb az eltolódás a nagyobb bizonytalanságot megtestesítő szintek irányába. A skála 7–10-ig terjedő opcióihoz sorolható be az érvényes választ adók 40,8 százaléka, míg a skála 0–3-ig terjedő fokozataihoz csupán 11,2 százalékuk. A bizonyossághiány intenzitása tehát nagyobb Magyarországon, mint a biztonsághiányé. Míg a bizonyossághiány átlagos mértéke 6,07%, addig a biztonsághiányé 5,38%.

Érdeemesnek tartottam megvizsgálni a bizonyossághiány és a biztonsághiány együttes kombinációit is. Mind a bizonyossághiányt, mind a biztonsághiányt 3-3 kategóriára bontottam fel: kis mértékben bizonytalanságot érzőknek soroltam be a 0–3 opciót választókat,⁶ közepes mértékűnek a 4–6 skálafokozathoz tartozókat, és nagy mértékűnek a 7–10 kategóriákat preferáló válaszadókat.

1. táblázat

Biztonsághiány és bizonyossághiány konstellációk (Az összes érvényes választ adó = 100%)

		Biztonsághiány		
		Kismértékű	Közepes	Nagymértékű
Bizonyosság- hiány	Kismértékű	9,2%	1,7%	0,3%
	Közepes	8,0%	37,0%	3,2%
	Nagymértékű	1,2%	13,7%	25,7%

Az 1. táblázatból látható, hogy a legtöbb embernél egy irányba mutatott a bizonyossághiány és a biztonsághiány elfogadása/elutasítása, jelentős mértékű inkonzisztenciát csak nagyon kevés embernél találtunk. Ez összhangban van egyes teoretikusok elgondolásaival, akik a bizonyossághiány érzetet a biztonsághiány-érzet egyik elemeként konceptualizálták (Vail 1999, Kaufmann 1973). Egyezik azzal a hétköznapi intuíció alapján megfogalmazott feltevéssemmel is, hogy ugyan elképzelhető, hogy a bizonyossághiány percepció pozitív és nem pedig negatív érzelmek forrása legyen egy-egy konkrét jövőbeli eseménnyel kapcsolatban, de valószínűsíthető, hogy az egyén egész jövőjére kiterjedő bizonyossághiány-érzethez szorongás és félelem társul.

A hipotézisek vizsgálata

Makro-magyarzatok vizsgálata

Az egyes országokon belüli homogenitás és a kultúrák közötti heterogenitás feltételezését a szórások összehasonlításával vizsgálom. Az egyes országokon belüli szórás nagyságrendjét vetem össze a külső szórással: az ország átlagok szórásával (az országátlagok főátlagtól való átlagos eltéréseivel) a tapasztalt bizonytalanságérzet tekintetében. A hipotézis teljesülésében az is benne foglaltatik, hogy az ország átlagok szignifikánsan különbözzenek egymástól.

A biztonsághiány és bizonyossághiány mértékére és fókuszára vonatkozólag az ország átlagokat és az országokon belüli szórásokat a 2., 3. és 4. táblázat tartalmazza.

6 Ide kerültek azok a válaszadók is, akik a skála 0 fokozatát jelölték be. Mivel azonban ők nagyon kevesen voltak, ezért az egyszerűség kedvéért kis bizonytalanságérzetnek neveztem el ezt a kategóriát.

Nem mindegyik ország átlagos értéke különbözik szignifikánsan egy másik országtól, ami pedig előfeltétele lenne az első makrohipotézis teljesülésének. Jelentősen nagyobbak bizonyult az egyes országokon belüli szórás, mint az egyes országok közötti szórás.

2. táblázat

A biztonságihiány átlaga és szórása országonként

(1 – teljesen biztonságban érzi magát, – 5 egyáltalán nem érzi biztonságban magát)

	Átlag	Szórás	N
Franciaország	3,18	1,19	905
Nagy-Britannia	2,72	1,22	932
Görögország	3,20	1,23	1902
Magyarország	3,23	1,11	1456
Összesen	3,12	1,20	5195

3. táblázat

A bizonyosságihiány átlaga és szórása országonként

(1 – úgy érzi tud mindent, amire szüksége van, 5 – túl keveset tud)

		Átlag	Szórás	N
<i>Tud-e eleget arról, hogy milyen lesz az élete 1 év múlva?</i>	Franciaország	2,91	1,22	839
	Nagy-Britannia	2,63	1,19	804
	Görögország	3,35	1,29	1757
	Magyarország	3,42	1,11	1414
	Összesen	3,18	1,25	4813
<i>Tud-e eleget arról, hogy milyen lesz az élete 3 év múlva?</i>	Franciaország	3,39	1,21	795
	Nagy-Britannia	3,07	1,25	716
	Görögország	3,87	1,15	1650
	Magyarország	4,01	1,00	1380
	Összesen	3,70	1,19	4541

4. táblázat**A posztmateriális fókusz átlaga és szórása országonként**

	Átlag	Szórás	N
Franciaország	0,8781	1,6088	758
Nagy-Britannia	0,8673	1,5012	875
Görögország	0,1285	1,2625	1667
Magyarország	-0,1496	1,3595	1247
Összesen	0,3193	1,4623	4547

A nacionalitás országon belüli tényezőkhöz képesti kisebb szerepére utal az a tény is, hogy az ország tagságokat magyarázóváltozóként tartalmazó lineáris regressziós modellek magyarázó ereje nem túl nagy, mind a bizonyossághiány, mind a biztonsághiány tekintetében. Ugyanakkor, a bizonyossághiány tekintetében többet magyaráz az ország tagság. A bizonyossághiány esetében a korrigált R^2 mutató egy évre vonatkozóan 0,057, 3 évre vonatkozóan 0,085, míg biztonsághiány esetében pedig 0,024. A bizonytalanság fókuszát függő változóként, az egyes országokat magyarázó változóként tartalmazó regressziós modell korrigált R^2 értéke 0,085.

Az országon belüli homogenitás, országok közötti heterogenitás hipotézise tehát nem támasztódott alá sem a bizonyossághiány, sem a biztonsághiány és a bizonytalanság fókusza tekintetében. A hipotézisnek leginkább ellentmondani látszó adatokat a biztonsághiány esetében kaptunk.

Magyarország és Görögország lakosainak átlagos bizonyossághiány értéke viszonylag közel esik egymáshoz, és elkülönül a két nyugat-európai országtól. Ugyanakkor pontosan a késő modern társadalmak erős hipotézisével ellentétes tendenciák rajzolódnak ki az adatokból. Éppen Magyarországon és Görögországban érzik úgy inkább az emberek, hogy túl keveset tudnak a jövőjükéről, mint a két nyugat-európai országban. Biztonsághiány esetében kevésbé különülnek el az országok. Egyedül Nagy-Britannia átlaga különbözik jelentősebben a többitől. Az adatok szerint ott kevésbé érznek az emberek biztonsághiányt, mint a másik három országban. Ez szintén ellentmond a késő-modernitás erős hipotézisének.

Bár a késő modern társadalmak erős hipotézisének bizonytalanság mértékére vonatkozó feltételezéseit nem támasztják alá az adatok, a bizonytalanság fókusza tekintetében a gyenge hipotézissel összhangban lévő eredményeket kapunk. A két nyugat-európai országban szignifikánsan nagyobb az egyénekenkénti posztmateriális-materiális veszélyekért aggodás különbségét mérő bizonytalanság fókusza változó átlaga. Ez azt jelenti, hogy a franciák és a britek inkább fókuszálnak a posztmateriális, globális ökológiai veszélyekre, mint a magyarok vagy a görögök (a materiális veszélyekkel összeveve). Ugyanakkor, mint ahogy az az előző hipotézis vizsgálatokor kiderült, korántsem lehet arról beszélni, hogy egy-egy adott országon belül ne lenne az országok közöttinél nagyobb szórás az eredményeket tekintve. Ugyanis a bizonytalanság fókuszát mint függő változót, és az országokat mint magyarázó változókat tartalmazó lineáris regressziós modell magyarázó erejét kifejező R^2

csupán 0,085. Mindez tehát arra utal, hogy még ha léteznek is a gyenge hipotézisnek megfelelő különbségek, a bizonytalanság fókuszát az országokon belüli tényezők valószínűleg még jobban differenciálják. Ráadásul az eredmények értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy míg négy ország adatai elég alapot nyújtanak arra, hogy elveszük a hipotézist, a hipotézissel összhangban lévő eredményekből merész lépés a hipotézis általános teljesülésére következtetnünk, mivel a kevés ország szám miatt, nem lehet kizárni alternatív magyarázatokat, amelyek kizárhatóak lennének, ha több országból lennének adatok. Az eredmény értelmezésének további korlátját jelenti, hogy pusztán két csoportra osztottuk a négy országot, ugyanis azon túl, hogy a nyugati országok inkább késő-modernnek, nem létezik egyértelmű klasszifikáció.

Ahhoz, hogy a harmadik makrohipotézis teljesüljön, az lenne szükséges, hogy a bizonytalanság mértéke egyértelműen nagyobb legyen Magyarországon, mint a másik három országban. Bár igaz, hogy a bizonyossághiány és biztonsághiány mértéke Magyarországon mutatja a legnagyobb értéket a nemzetközi kérdőív három kérdése alapján, ugyanakkor, ez a különbség csupán a bizonyossághiány 3 évre vonatkozó kérdésénél szignifikáns 0,05-ös szignifikancia szinten, a többinél nem szignifikáns a különbség Görögország és Magyarország között. A hipotézist tehát csak részben támasztják alá az adatok. Mindazonáltal az eredmények nem jelentik azt, hogy a rendszerváltás nem hatott abba az irányba, hogy a bizonytalanságérzet növekedjen Magyarországon. Az azóta eltelt idő alatt elképzelhető, hogy az emberek akklimatizálódtak a változásokhoz, és a korábbi évekhez képest lecsökkent a bizonytalanságérzetük.

Mikro-magyarázatok vizsgálata

A bizonytalanság fókusza

A mikro-hipotéziseket a magyar mintán vizsgáltam. Először a bizonytalanság fókuszára vonatkozó eredményeket mutatom be.

Az 1. mikrohipotézis bizonytalanság fókuszára vonatkozó feltevése a gazdasági és kulturális erőforrások összefüggését mondta ki a bizonytalanság fókuszával.

Az 5. táblázatból látszik, hogy a gazdasági erőforrások az Inglehart elmélete alapján várt irányban gyakorolnak hatást a bizonytalanság fókuszára. Minél magasabb osztályba sorolja valaki magát annál valószínűbb, hogy a materiális félelmeket és a posztmateriális (globális környezeti) félelmeket figyelembe véve, inkább ez utóbbiakkal kapcsolatban érez bizonytalanságot. Akik több, mint három tartós fogyasztási cikket birtokolnak, azok szintén inkább a posztmateriális veszélyekkel kapcsolatban éreznek bizonytalanságot. A kulturális erőforrások hatása már kicsit kevésbé egyértelmű. Akik érettségivel rendelkeznek, azok nem fókuszálnak más veszélyekre, mint azok, akik diplomával. Ugyanakkor a maximum nyolc osztályt végzettek és a szakmunkásképzőt végzettek veszélyhierarchiája szignifikánsan eltér a diplomásokétól, még akkor is, ha kontrollálunk a gazdasági erőforrásokra és a kontrollváltozókra.

5. táblázat

Az 1. mikrohipotézis regressziós modelljei a bizonytalanságérzet fókuszával kapcsolatban. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük

Magyarázó változó	1. lépés: Egységes modell a hipotézisre kontroll- változók nélkül	2. lépés: Egységes modell a hipotézisre kontroll- változókkal
	<i>Függő változó: Bizonytalanság fókusza</i>	<i>Függő változó: Bizonytalanság fókusza</i>
Szubjektív osztályhelyzet: közép- és felsőosztály (referencia: alsó)	0,896**	0,809**
Szubjektív osztályhelyzet: alsó-középosztály (referencia: alsó)	0,746**	0,700**
Szubjektív osztályhelyzet: munkás (referencia: alsó)	0,489**	0,467**
Tartós fogyasztási cikk	0,252**	0,283**
Iskolai végzettség: maximum 8 általános (referencia: diploma)	-0,575**	-0,580**
Iskolai végzettség: szakmunkásképző (referencia: diploma)	-0,372**	-0,393**
Iskolai végzettség: érettségi (referencia: diploma)	-0,191	-0,189
<i>Kontrollváltozók</i>		
Nem		-0,0184*
Kor: 30–39 éves (ref. 30 év alatt)-		-0,0135
Kor: 40–49 éves-		-0,0274*
Kor: 50–59 éves-		-0,0292*
Kor: 60–69 éves-		-0,078
Kor: 70 év felett		0,130
Településtípus: város (ref. község)		0,196*
Településtípus: Budapest		0,254*
Konstans	0,616**	-0,799**
Korrigált R ²	0,102	0,117

Megjegyzés: ** szignifikáns 0,01-es szinten, * szignifikáns 0,05-ös szinten.

A kulturális elmélet legmarkánsabban és legegységesebben az egalitárius kulturális torzítással rendelkezőket különíti el a bizonytalanság fókuszával kapcsolatos néze-

teik tekintetében, ezért ennek a kulturális torzításnak a hatását vizsgáltam. Azt vizsgáltam, hogy akik egalitárius kulturális torzításhoz sorolhatóak be, azok számára fontosabbak-e a globális környezetvédelmi veszélyek. Az egalitárius kulturális torzítás bizonytalanság fókuszára vonatkozó hatását nem támasztják alá a kutatás adatai: egyik lépés modelljében sem bizonyult szignifikánsnak. Ennek a feltételezésnek a vizsgálatokor külön hangsúlyozni kell az operacionalizálás korlátait.

A bizonytalanság mértéke

A cikkben a bizonytalanság mértékére vonatkozó mikrofeltevések vizsgálatát egy-egy integrált modellben tárgyalom, amelyek tartalmazzák az összes hipotézis változóit és még társadalmi-demográfiai kontrollváltozókat.

6. táblázat

Az integrált regressziós modellek. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük

Magyarzó változó	Az integrált modellek	
	<i>Függő változó: Bizonyossághiány</i> (0 – úgy érzi teljesen képes előrelátni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes előrelátni, hogy hogyan fog alakulni a jövője)	<i>Függő változó: Biztonsághiány</i> (0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban)
<i>1. hipotézis: Gazdasági és kulturális erőforrások</i>		
Közép- és felsőosztály	-0,535*	-0,559*
Alsó-középosztály	-0,318	-0,403
Munkás	-0,428	-0,380
Tartós fogyasztási cikk	-0,178	-0,310*
Maximum 8 általános	0,649**	0,209
Szaktanácsképző	0,485*	0,105
Érettségi	0,262	0,181
<i>2. hipotézis: Anómia és elidegenedés</i>		
A jövő irányíthatóságának érzete	-0,487**	-0,422**
Barátok	0,071	-0,116
Élettársi kapcsolat és házasság	0,126	-0,076
Magányosság érzet	0,170**	0,225**

6. táblázat folytatása

Az integrált regressziós modellek. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük

Magyarázó változó	Az integrált modellek	
	<i>Függő változó: Bizonyossághiány</i> (0 – úgy érzi teljesen képes előrelátni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes előrelátni, hogy hogyan fog alakulni a jövője)	<i>Függő változó: Biztonságbiány</i> (0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban)
Az élet érthetősége	-0,277**	-0,271**
Templomba járás	-0,051	-0,109
Szabályszegésről vélemény	0,065	0,040
<i>3. hipotézis: Bizalomhiány</i>		
Általános bizalom	-0,162*	-0,184**
Intézmények iránti bizalom	-0,285**	-0,386**
<i>4. hipotézis: Rendszerváltás szelektív következményei és megítélése</i>		
Életszínvonal esés	0,231*	0,373**
Szubjektív nyertes	-0,277**	-0,246**
Rendszerváltás megítélése	-0,204**	-0,219**
<i>5. hipotézis: Kulturális torzítások</i>		
Individuális kulturális torzítás	-0,208	0,076
<i>Kontrollváltozók</i>		
Nem	0,133	-0,029
Kor: 30-39 éves	-0,136	0,207
Kor: 40-49 éves	0,041	0,153
Kor: 50-59 éves	0,272	0,452**
Kor: 60-69 éves	0,052	-0,133
Kor: 70 év felett	-0,136	-0,154
Településtípus: város	-0,154	-0,133
Településtípus: Budapest	0,152	0,149
Konstans	8,628**	7,854**
Korrigált R ²	0,356	0,420

Megjegyzés: ** szignifikáns 0,01-es szinten, * szignifikáns 0,05-ös szinten. Nem közlöm az esetszámokat, mivel ez változópáronként különbözik amiatt, hogy a Missing Pairwise opcióval határoztam meg a hiányzó értékek kezelését.

A táblázatból látszik, hogy az integrált modellek nagy statisztikai magyarázó erővel rendelkeznek, különösen, ha figyelembe vesszük azt, hogy attitűdök magyarázatáról van szó. A biztonságihiány integrált regressziós modelljének nagyobb a magyarázó ereje, mint a bizonyosságihiány modelljének: míg az előbbinél a korrigált R^2 42 százalék, az utóbbinál 35,6 százalék.⁷

Az életszínvonal esés megtapasztalása és a középosztály vagy ennél feljebbi szubjektív önbesorolás (az alsó osztályhoz képest) mind a bizonyosságihiány, mind a biztonságihiány esetében befolyásoló tényező, ugyanakkor lényeges a különbség köztük abból a szempontból, hogy míg ezenfelül az előbbit a kulturális erőforrások befolyásolják, az utóbbit pedig a tartós fogyasztási cikkekkel rendelkezés a gazdasági és a kulturális erőforrások halmazán belül. Ez azt is jelezheti, hogy a biztonságot inkább kapcsolják az emberek az anyagi jóléthez, míg a bizonyosságihiány dimenzió tekintetében nem feltétlenül gondolkodnak olyan mértékben az anyagiak terén, hanem más dolgokat is figyelembe vesznek annak a kérdésnek a megválaszolásánál, hogy hogyan érzik, mennyire látható előre, hogy hogyan fog alakulni a jövőjük.

Az anómia és elidegenedés típusai közül nem bizonyult szignifikánsnak az önelidegenedés típust megtestesítő templombajárás és a normátlanság típus sem. Ez az önelidegenedés esetében elképzelhető, hogy arra vezethető vissza, hogy a templomba járás mellett más változókra is szükség lett volna az önelidegenedés megfelelő operacionalizálásához.

Leggyengébben a kulturális torzítások hipotézise teljesített. Ennek a hipotézisnek a kivételével mindegyik hipotézisnél voltak szignifikáns változók az integrált modellben. Ugyanakkor, ebben az is szerepet játszhatott, hogy a kulturális torzítások operacionalizálása számos problémát vetett fel.

A jelenlegi gazdasági és kulturális erőforrásokat leszámítva ugyanazok a változók bizonyultak szignifikánsnak a bizonyosságihiány és a biztonságihiány tekintetében a hipotézisek változói közül: a hatalomnélküliség, a magányosságérzet, az élet érthetőségének érzete, az általános bizalom, az intézmények iránti bizalom, az életszínvonal esés megtapasztalása, a szubjektív nyertesség, és a rendszerváltás megítélése.

A nem, településtípus és korosztály kontrollváltozók közül az integrált modellekben csak az 50–59 éves korosztály biztonságihiányérzete bizonyult szignifikánsan különbözőnek a 30 év alattiakkal összevetve. Figyelemreméltó, hogy a bizonyosságihiány esetében nem maradt szignifikáns még ez a változó sem az integrált modellben. Ugyanakkor az is igaz, hogyha létrehozunk olyan lineáris regressziós modelleket, amelyek magyarázóváltozóként pusztán a nemet, településtípust és korosztályt tartal-

7 Az eredmények értelmezésénél persze óvatosan kell eljárni amiatt, hogy a magyarázó erő nem tartalmi, hanem statisztikai magyarázó erőt fejez ki. A magyarázó erőt kifejező R^2 értéke olyan esetekben is magas lehet, amikor a magyarázó változók és a függő változók között nincs valódi oksági kapcsolat (Moksony 1999). Ugyanakkor, fontos megemlíteni, hogy a pusztán statisztikai magyarázat, kapcsolat vádja nemcsak az R^2 mutató esetén áll fenn, hanem általában véve igaz a statisztikai mutatókra. És sohasem kizárható, hogy létezik a megfigyelt tapasztalati következménynek alternatív magyarázata. További óvatosságra int az eredményekből levont következtetések tekintetében az a tény, hogy számtalan feltevésen alapulnak azok a modellek, módszerek, amiket alkalmaztam. Többek között például azon a feltételezésen, hogy a függő változók arány-skálán helyezkednek el. A kutatási gyakorlatban gyakran szokták tenni olyan változók esetén, amelyeket már sokan kipróbáltak, míg esetemben ez nem teljesül a függő változókra. Az is óvatosságra int, hogy egyes osztályváltozók tolerancia mutatója meglehetősen alacsony értéket vett fel.

mazzák, függőváltozóként pedig a bizonytalanságot, akkor ezeknek a modelleknek a magyarázó ereje meglehetősen csekély (0,044 a biztonsághiány, 0,045 a bizonyosság-hiány tekintetében a korrigált R^2 mutató), akár például a gazdasági és kulturális erőforrásokot tartalmazó modellekkel összevetve.

Az eredmények értékelésénél fontos figyelembe venni, hogy míg az elméleti magyarázatok oksági viszonyt feltételeznek, a bizonytalanságot kezelve okozatként, addig a tanulmány empirikus vizsgálatai alapján csak két változó együtt járása mondható ki, és nem pedig ok-okozati reláció. Vannak hipotézisek, ahol bár fordított oksági viszony is elképzelhető, mégsem valószínű. Így például elképzelhető, hogy az, hogy valaki mennyire érzi biztonságban magát, kihat arra, hogy milyen iskolai végzettséget szerez, és milyen gazdasági erőforrásokra tesz szert. Ugyanakkor valószínűleg meghatározóbb lehet az a hipotézisekben is feltételezett okozati útvonal, amikor is a gazdasági és kulturális erőforrások képezik az okokat, és a bizonytalanság az okozatot.

7. táblázat

Az elméletek összevetése a bizonytalanság mértékére vonatkozó magyarázó erejük szempontjából

Mikrohipotézis	Maximum magyarázó erő		Minimum magyarázó erő	
	<i>Függő változó: Bizonyosság- hiány</i>	<i>Függő változó: Biztonság- hiány</i>	<i>Függő változó: Bizonyosság- hiány</i>	<i>Függő változó: Biztonság- hiány</i>
1. Gazdasági és kulturális erőforrások	0,114	0,110	0,011	0,007
2. Anómia és elidegenedés	0,255	0,282	0,060	0,064
3. Bizalomhiány	0,123	0,181	0,016	0,031
4. Rendszerváltás szelektív következményei és megítélése	0,239	0,282	0,032	0,037
5. Kulturális torzítások	0,007	0,008	0,000	0,000

Érdekes összehasonlítani az elméleteket magyarázó erejük szempontjából. Az egyes hipotézisek változóblokkjainak magyarázó erejét a korrigált R^2 mutatóval, illetve annak változásával mértem, kétféleképpen. Egyfelől, maximum magyarázó erőnek tekintem azt a korrigált R^2 mutatót, amely a hipotézis összes változóját tartalmazza együttesen egy modellben, kontrollváltozók nélkül. Másfelől, minimum magyarázó erőnek tekintem azt a korrigált R^2 -ben bekövetkező csökkenést, amikor az integrált modellből eltávolítom csak az adott hipotézis változóit. Az egyes változóblokkok „valós” hatását nem könnyű megállapítani, mivel egyes változóblokkok között kapcsolatok léteznek, illetve az egyes elméletek nem zárják ki egymást, hanem erősítik egymás hatásait. Például azok, akiknek kevesebb gazdasági erőforrásuk van, inkább érzik úgy, hogy kevésbé irányíthatják az életüket, és akik úgy érzik, hogy kevésbé irányíthatják az életüket, azok pedig általában jobban bíznak az emberekben és az intézményekben.

Ezek miatt az összefonódások miatt a maximum magyarázó erő feltehetőleg felülbecsli a változóblokk tényleges hatását, hiszen a magyarázó erejének egy része közös más változókéval. A minimum magyarázó erő pedig feltehetőleg alulbecsli a változóblokk hatását, mivel a változóblokkok közös szórásának egy részét más változókhöz rendeli.

Ha összevetjük a bizonytalanság mértékére vonatkozó mikroelméletek statisztikai magyarázó erejét, akkor látszik, hogy legnagyobb magyarázó erővel akár maximum, akár minimum magyarázó erőt nézünk, az anómia és az elidegenedés hipotézise és a rendszerváltás hipotézise rendelkezik. A bizalom hipotézise is jól teljesít. A biztonságihiány tekintetében közel olyan nagy a minimum magyarázó ereje, mint a rendszerváltás hipotézisének.

Összegzés és következtetések

A tanulmányban az előreláthatatlanság értelmében vett belső bizonytalanságot és meghatározó tényezőit vizsgáltam.

A makro-hipotézisek közül a késő-modernitás hipotézis gyenge feltételezésével összhangban voltak a kapott eredmények: Franciaországban és Nagy-Britanniában inkább aggódtak a posztmaterális veszélyért, mint Magyarországon vagy Görögországban, a materiális veszélyekkel való aggódással összevetve. A magyar történelmi sajátosságok makro-hipotézisét is részben alá lehetett támasztani az adatok segítségével.⁸

A mikro-hipotéziseket a magyar mintán tanulmányoztam. A bizonytalanság fókuszta tekintetében a gazdasági és kulturális erőforrások hatását tudtam kimutatni, még ha az iskolai végzettség esetén ez csak bizonyos kategóriák esetén teljesült is. A bizonytalanság mértékére vonatkozólag a legnagyobb magyarázó erővel az anómia és az elidegenedés és a rendszerváltás hipotézisei bírtak, de a bizalom hipotézise is viszonylag magas magyarázó erővel rendelkezik a magyar kérdőíves adatok alapján. A gazdasági és kulturális erőforrások hipotézisének a fenti mikro-hipotéziseknél kisebb a magyarázó ereje, és a biztonságihiány esetében az iskolai végzettség változó nem is marad szignifikáns az integrált modellben. Ez olyan szempontból nem meglepő eredmény, hogy más bizonytalansághoz közeli jelenségek esetében is előfordulnak olyan empirikus eredmények, amelyek a gazdasági és kulturális erőforrások pusztán gyenge hatását támasztják alá (Inglehart 1990).

A tanulmány olvasójában felmerülhet a kérdés, hogy nagy mértékűnek tekinthető-e Magyarországon a bizonytalanságérzet? A tanulmány empirikus eredményei azt mutatták, hogy a bizonytalanság semmi esetre sem elhanyagolható mértékű Magyarországon: az emberek nagy része valamilyen szintű bizonytalanságról számot adott. Ugyanakkor, a bizonytalanság abszolút mértékének a nagyságát önmagában minősíteni meglehetősen merész vállalkozás. Objektívabb megoldás, ha összehasonlítjuk a mostani magyar eredményeket más országok adataival, illetve korábbi magyar adatokkal. *A tanulmányban vizsgált négy ország adatait tekintve megfogalmazhatjuk, hogy az elemzett nyugat-euró-*

8 A fenti makrohipotézisek vizsgálata tekintetében korlátot jelentett az a tény, hogy csak négy országról rendelkeztem adatokkal. Így például, bár a késő-modern társadalmak hipotézisének bizonytalanság fókuszára vonatkozó feltételezésével összhangban voltak a kapott eredményeim, ez alapján nem következtethetünk arra, hogy ez feltevés a világ összes országára teljesül. Az elemzett országok kis száma miatt az alternatív magyarázatok kiszűrése is nehézkes.

pai posztindusztriális társadalmakban a bizonyossághiány érzet határozottan kisebb, mint nálunk. Ugyanakkor a biztonsághiány esetében nem ilyen egyértelmű a kép. Bár az egyik nyugat-európai vizsgált ország, Nagy-Britannia lakossága jelentősen kevésbé érez szorongást és félelmet a jövőjével kapcsolatban, mint a magyarok, ugyanakkor a másik elemzett nyugat-európai ország, Franciaország polgárai viszont majdnem akkora bizonyossághiányt éreznek, mint hazánk lakossága. Figyelemreméltó, hogy a görögök bizonytalanságérzetének mértéke mennyire közel esik a magyarokéhoz. Ugyan a bizonyossághiány és a biztonsághiány esetén is nagyobb értéket mutatnak a magyarok, mint a görögök, de ez a különbség csak a bizonyossághiány egyik mérési módja esetén szignifikáns. A tanulmányban vizsgált elméletek nem adtak megfelelő magyarázatot ezekre az adatokra. A továbbiakban érdemes lenne más feltevéseket is megvizsgálni az országok eltérő bizonytalanságérzetével kapcsolatban. Mindenesetre egyes alternatív magyarázatokkal kapcsolatban már a jelenlegi adatok tükrében is megfogalmazhatunk feltételezéseket. Az adatokból látszik, hogy egy ország nagyobb fokú gazdagsága önmagában nem garantálja, hogy ott jelentősen magasabb legyen a biztonságérzet, mint egy szegényebb országban (lásd Franciaország és Magyarország esete). Elképzelhető lenne egy olyan magyarázat is miszerint a megfigyelt eredmények a magyar történelmi sajátosságok és a késő-modernitás ellentétes hatására vezethetők vissza. Eszerint a feltételezés szerint, míg a rendszerváltás és egyéb magyar történelmi sajátosságok miatt magas bizonytalanságérzet lenne várható Magyarországon, ugyanakkor, amiatt pedig alacsonyabb, hogy kevesebb késő-modern jeggyel rendelkezik, mint a nyugat-európai országok. Ez nem magyarázná meg azonban azt a tényt, hogy a görögöknek miért nem alacsonyabb a bizonytalanságérzetük, mint a briteknek és a franciáknak. Egyik jövőben vizsgálható magyarázat lehet az individuális kultúra mértéke az egyes társadalmakban, illetve az országok gazdasági helyzetének időbeli alakulása.

Nem lehetséges a tanulmány eredményeit összehasonlítani korábbi magyar eredményekkel, mert pontosan ezeket a jelenségeket még korábban Magyarországon nem mérték. Kutatások ugyanakkor kimutatták, hogy a szubjektív életminőség, lelkiállapot egyes mutatói javultak országunkban már a 90-es évek második felében, megint más szubjektív mérőszámok, pedig az utóbbi években (Sági 2000, 2002). Egyes szociológusok megfogalmaztak olyan feltevéseket, hogy a javulás esetleg részben a külső viszonyokra adott „aktív cselekvő reagálás” eredménye is lehet, másrészt arra lehet visszavezethető, hogy nemcsak cselekedeteikben, hanem attitűdjeiket, aspirációikat tekintve is adaptálódtak az emberek a rendszerváltás utáni körülményekhez (Spéder et al. 1998). A felkészületlenség, amelyről egyes szerzők (Lengyel–Janky 2002) írnak a 90-es évek gazdasági válsága által támasztott nehézségekkel kapcsolatban, mára szintén csökkenhetett, és a készségek is inkább kifejlődhetnek az ilyen problémák kezelésére, különösen azokban a kohorszokban, amelyek felnőttkorukat már a kapitalista körülmények között kezdték el. *Konkrétabban, a bizonytalanságot tekintve megfogalmazhatjuk, hogy a 90-es évek elejével összevetve mára változhatott a mérce is, amelyhez képest az emberek a jövőbeli állapotokat kiszámíthatatlannak vagy kiszámíthatónak minősítik, módosulhatott az, hogy milyen mértékű bizonyossághiányt éreznek „normálisnak”. Amennyiben a rendszerváltás környékén jelentkező felfokozott aspirációs szint a későbbiekben alkalmazkodott az objektív viszonyokhoz, akkor lecsökkent a negatívan értékelt jövőbeli állapotok száma is és feltételezhető, hogy ekkor a biztonsághiány mértéke is csökkent (hiszen biztonsághiányt definíciónk alapján akkor éreznek az emberek, amikor valamilyen általuk negatívan értékelt*

jövőbeli állapot bekövetkeztétől tartanak). *Ha megtanultak az emberek cselekedeteikben reagálni az objektív viszonyokban bekövetkező változásokra, akkor érezhetik úgy, hogy tetteikkel lecsökkentették annak esélyét, hogy jövőben negatív állapotok valósuljanak meg, és ez szintén a félelmek és szorongások csökkenésének irányába hathat.* Mindezek alapján megfogalmazható egy olyan feltételezés, hogy a bizonytalanság mértéke feltehetően nagyobb volt a 90-es évek első felében Magyarországon, mint a vizsgált évben, 2002-ben. A vizsgálat során tehát már csak egy, a korábbiaknál kisebb értéket mérhettem. A fentiek azonban szigorúan csak hipotetikus feltevésenként értelmezendők. Érdemes lenne a jövőben tanulmányozni, hogy hogyan alakul a bizonytalanság mértéke Magyarországon.

A tanulmányban pusztán csak első lépéseket tettem meg a bizonytalanság empirikus elemzésének irányában. A bizonytalansággal a szociológián belül eddig sokkal több elméleti, mint empirikus munka foglalkozott. A pszichológián, szociálpszichológián belül történtek empirikus vizsgálatok, ezek azonban gyakran kicsi, nem reprezentatív mintákon alapultak. Illetve, ha érintették is empirikus vizsgálatok ezt a témakört, akkor általában megmaradtak egy elméleti magyarázat vizsgálatánál, és nem vetették össze a különböző elméleti feltevéseket. Több általam felhasznált elmélet nem pontosan a tanulmány definíciójának megfelelő bizonytalanságérzetre vonatkozott, hanem pusztán csak hozzá közel álló jelenségekre. *A továbbiakban komplexebb modellek kiépítésére, az alternatív magyarázatok erőteljesebb kiszűrésére és az egyes elméleti feltevések közötti kapcsolódási pontok mélyebb feltárására van szükség.*

Az eredmények értelmezéséhez fontos figyelembe venni, hogy Magyarországon létezik egyfajta panaszkodási kultúra (Róbert 1996, Lengyel-Hegedűs 2002).⁹ Ez a panaszkodási kultúra kérdőíves felmérés esetén is éreztetheti a hatását. A panaszkodási kultúra internalizációja miatt a válaszadók inkább hajlamosak lehetnek negatívan értelmezni a jövőjüket és a csoport során is hasonlóképp beszélni róla.

Az életminőség kutatások már a hetvenes években rámutattak arra, hogy *az egyéni-társadalmi jólét tanulmányozásakor fontos figyelembe venni az egyén maga hogyan ítéli meg helyzetét*, nem elegendő pusztán az objektív életkörülményekből kiindulni (Zapf 2000). Már csak azért is fontos az egyéni attitűdök vizsgálata, mert több kutatás is arra az eredményre jutott, hogy az objektív körülmények és azok szubjektív értékelése közötti kapcsolat nem túl erős (Bukodi 2001). A tanulmányban is bemutattam, hogy bár volt összefüggés a bizonytalanságérzet és a gazdasági erőforrások között, ez viszonylag gyenge kapcsolat. Megítélésem szerint, *a jövőben hasznos lenne a bizonytalanság hiány és a biztonság hiány dimenziók bevonása az életminőségre irányuló kutatásokba.* Ugyan egyre inkább elterjedtek az életminőség szubjektív mutatói, ezek gyakran a pozitív dimenziókra koncentrálnak, mint például a boldogság és az elégedettség. Amennyiben negatív dimenziót vizsgálnak, akkor többnyire a patológikus, súlyos megnyilvánulási formákra koncentrálnak, és nagyrészt nem önbevallás alapján, hanem különféle tünetek felől közelítik meg (mint például remegés), így kizárva azokat az eseteket, amikor ugyan negatív érzelmi szituáció áll fenn, de nem olyan mértékű, jellegű, hogy fiziológiai tünetek formájában jelentkezzen. Fontos lenne a bizonytalanságot is tanulmányozni az életminőség kutatások során és megvizsgálni, hogy milyen kapcsolatban áll a bizonytalanság az életminőség egyéb dimenzióival.

9 Mégha ez nem is olyan erős normarendszer, hogy nagyobb homogenitást eredményezzen az országon belül, mint az országok között.

Irodalom

- Adams, J. (1995): *Risk*. London: UCL Press.
- Andorka R. (1994): Elégedetlenség, elidegenedés, anómia. In Tóth I.Gy. szerk.: *Társadalmi átalakulás 1992-1994. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről*. Magyar Háztartáspanel, Műhelytanulmányok 5.
- Argyle, M. (1999): Causes and Correlates of Happiness. In Kahneman, D.–Diener, E.–Schwarz, N. szerk.: *Well-Being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Beck, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernism*. London: Sage.
- Beck, U. (2000): Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes. In Adam, B.–Ulrich, B.–Van Loon, J. szerk.: *The Risk Society and Beyond*. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bukodi E. (2001): Társadalmi jelzőszámok. Elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle*, 11(2): 35–57.
- Delhey, J.—Newton, K. (2002): *Who trusts? The origins of social trust in seven nations*. Berlin: Social Science Research Center.
- Dobré, M. (2001): Uncertainty and Insecurity in France: complexity and social vulnerability beyond the “risk society”. Kézirat.
- Douglas, M. (1992): *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. London: Routledge.
- Douglas, M.–Wildavsky, A. (1982): *Risk and Culture*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Farkas I. (1999): Rendszerváltás és közhangulat. *Comitatus. Önkormányzati Szemle*, 9(4): 55–59.
- Ferge Zs. (1994): Szabadság és biztonság. *Esély*, 5: 3–24.
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Habich, R.–Spéder Zs. (1998): Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban. Társadalmi Riport. In Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 117–142.
- Hegedűs R. (2002): Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. In Lengyel Gy. szerk.: *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE.
- Inglehart, R. (1990): *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University.
- Inglehart, R. (1997): Modernization, Postmodernization and Changing Perceptions of Risk, *International Review of Sociology*, 7(3): 449–460.

- Kaufman, F.-X. (1973): *Sicherheit als soziologisches und sozialpolitisches problem. Untersuchung zu einer Wertidee hochdifferenzierter gesellschaften*. Stuttgart: Enke.
- Kiss E. (1997): Ezredvégi félelmeink. *Gazdaság és Társadalom*, 8(1–2): 143–177.
- Kopp M. (1994): A magatartási, érzelmi zavarok oki háttere és megelőzésének lehetőségei. In Moksony F.–Münnich I. szerk.: *Devianciák Magyarországon*. Budapest: Közélet kiadó, 102–119.
- Larsen, R.J.–Fredrickson, B.L. (1999): Measurement Issues in Emotion Research. In Kahneman, D.–Diener, E.–Schwarz, N. szerk.: *Well-Being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lengyel Gy.–Hegedűs R. (2002): A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban. In Lengyel Gy. szerk.: *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE, 87–104.
- Lengyel Gy.–Janky B. (2002): A szubjektív jólét társadalmi feltételei. In Lengyel Gy. szerk.: *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE, 105–127.
- Lianos, M. (2001): Uncertainty and Insecurity in Europe. Discussion of Phase 1 findings in the UK. Kézirat.
- Lianos, M. (2002): Competition, Vulnerability and Social Empowerment. Kézirat.
- Mirowsky, J.–Ross, C. (1986): Social Patterns of Distress. *Annual Review of Sociology*, 12: 23–45.
- Moksony F. (1999): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Petts, J.–Horlik-Jones, T.–Murdoch, G. (2001): *Social amplification of risk: The media and the public*. London: Crown.
- Róbert P. (1996): Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás. *Századvég, Ősz*: 59–86.
- Sági M. (2000): Az anyagi helyzettel való elégedetlenség és vonatkoztatási csoportok. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 261–295.
- Sági M. (2002): Elégedettség, jövedelmi feszültség. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 75–94.
- Schwartz, H.S.–Melech, G. (2000): National Differences in Micro and Macro Worry: Social, Economic, and Cultural Explanations. In Diener, E.–Suh, E.M. szerk.: *Culture and Subjective Well-being*. Cambridge–Massachusetts–London: MIT, 219–256.
- Scott, A. (2000): Risk Society or Angst Society? Two Views of Risk, Consciousness and Community. In Adam, B.–Beck, U.–Van Loon, J. szerk.: *The Risk Society and Beyond*. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage.
- Seeman, M. (1959): On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24: 783–91.
- Seeman, M. (1983): Alienation motifs in contemporary theorizing: the hidden continuity of classic themes. *Social Psychology Quarterly*, 46: 171–184.

- Spéder Zs.–Paksi B.–Elekes Zs. (1998): Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 490–513.
- Thompson, M.–Ellis, R.–Wildavsky, A. (1990): *Cultural Theory*. Boulder–San Francisco–Oxford: Westview Press.
- Vail, J. (1999): Insecure times: conceptualizing insecurity and security. In Vail, J.–Wheelock, J.–Hill, M. eds.: *Insecure Times. Living with Insecurity in Contemporary Society*. London: Routledge, 1–22.
- Vicsek L. (2004): Bizonytalanságérzet a mai Magyarországon – Egy fókuszcsoportos vizsgálat eredményei. *Társadalomkutatás*, 2, megjelenés alatt.
- Wilkinson, I. (1999): Where is the Novelty in our Current ‘Age of Anxiety’? *European Journal of Social Theory*, 2(4): 445–467.
- Yamagishi, T.–Yamagishi, M. (1994): Trust and Commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion*, 18(2): 129–140.
- Zapf, W. (2000): Social Reporting in the 1970s and in the 1990s. *Social Indicators Research IR*, 51(1): 1–15.

FÜGGELÉK

A bizonytalanság operacionalizációja

A bizonytalanság mérésénél nem tudunk korábbi kutatások által lekérdezett kérdéseket alkalmazni, mivel még nem igazán mérték empirikusan az általam konceptualizált bizonytalanság fogalmát.

Bizonyossághiány. A bizonyossághiányt a *makro-hipotéziseknél* annak a kérdésblokknak az alapján vizsgálom, amelynek első kérdése az alábbi volt:

Hogy érzi: tud-e eleget arról, hogy milyen lesz az élete egy év múlva?

Az ezt követő kérdés pedig három év időtávnál kérdezett rá ugyanerre. A válaszoknak öt fokozata volt: 1 – tud mindent, amire szüksége van, 2 – eleget tud, 3 – néhány dolgot tud, 4 – nem tud eleget, 5 – túl keveset tud. Ezt a kérdést az *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatási projekt mind a négy résztvevő országában megkérdezték. A kérdés valójában kicsit másra irányul, mint a bizonyossághiány, mivel a bizonyossághiány definíciójában nincs benne a tudás értékelése a szükségesség szempontjából. Illetve, csak rövidtávra kérdez rá. Épp ezért a magyarországi kérdőívbe szükségesnek találtam betenni egy másik kérdést a bizonyossághiánnyal kapcsolatban. A *mikro-hipotézisek* teszteléséhez ezt a csak Magyarországon lekérdezett kérdést használok:

Hogy érzi mennyire képes Ön manapság előre látni azt, hogy hogyan fog alakulni a jövője?

Erre a kérdésre a válaszadóknak egy 11-fokú skálán kellett válaszolniuk (0 – egyáltalán nem, 10 – teljesen). Az elemzés során megfordítottam a 11-fokú skálát tartalmazó kérdésre adott válaszok értékeit. Így minél magasabb értéket kapott valaki, annál inkább érez bizonyossághiányt: 0 – úgy érzi teljesen képes előre látni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes előre látni. A makro-hipotéziseknél az évekre kérdező kérdést használtam fel, a mikro-hipotéziseknél ezt a 11-fokú skálát tartalmazó kérdést.

Biztonságihiány. A biztonságihiány vizsgálatánál arra kérdeztünk rá, hogy mennyire érzik magukat biztonságban a válaszadók a jövőjükkel kapcsolatban. Ez a kérdés enyhén módosított formában két helyen is előfordult a magyar kérdőívben, a nemzetközi kérdőívekben csak egy verzió szerepel. A *makro-hipotézisek* vizsgálatánál az alábbi kérdés c. pontját vettem alapul:

a) *Véleménye szerint Magyarországon az emberek többsége mennyire érzi magát biztonságban a jövőjével kapcsolatban?*

b) *És az Ön szűkebb-tágabb környezetében élő emberek?*

c) *És ön személyesen?*

Ez a kérdés 5-fokú skálán kérdez rá a biztonságihiányra. Mint látható két olyan kérdés után következik, amelyek a kérdezett országában az emberek többségének, illetve a környezetében élő emberek biztonságérzetére kérdez rá.

Fókuszcsoportok szűrőkérdőíveinek tapasztalatai alapján levontam azt a következtetést, hogy szerencsésebb lenne ezt a kérdést is 11-fokú skálán kérdezni, amiatt a jelenség miatt, hogy szélső végpontokat gyakran nem szeretnek az emberek választani. Egy több fokozattal rendelkező skálán azonban ez kisebb gond, hiszen megfelelő számú nem legszélső-fokozat áll rendelkezésre, ami választható. Úgy véltem, hasznos volna a biztonságihiányra más kontextusban is rákérdezni. Ha közvetlenül a kérdés előtt más emberek biztonságérzetéről faggatjuk a kérdezetteket, akkor valószínűbb, hogy válaszuk inkább egyfajta összehasonlítást tükröz: más emberek biztonságérzetével méri össze a sajátjukat. Továbbá a fókuszcsoportokon tapasztaltam, hogy a biztonság szónak gyakran az anyagi helyzetre vonatkozó konnotációi a dominánsak. Ezért célszerűnek láttam a biztonságérzetre egy olyan kontextusban rákérdezni, ahol nyilvánvalóvá válik a biztonság szó tágabb jelentése. Éppen ezért a magyar kérdőívben van egy olyan rész is, ahol különböző területekkel (például munka, nemzetközi fejlemények, család) kapcsolatban érzett biztonságihiányra kérdeztünk rá, és ezután jön egy kérdés az általános biztonságérzettel kapcsolatban:

Mindent összevetve, mennyire érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban?

A válaszlehetőségek 0-tól (egyáltalán nem) 10-ig terjedtek (teljesen). Az elemzés során megfordítottam a skála értékeit, így nagyobb értékeket kaptak azok a válaszadók, akik biztonságihiányt éreznek: 0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi magát biztonságban. Ezt az utóbbi kérdést használok a *mikro-hipotézisek* teszteléséhez.

A bizonytalanság fókusza. A bizonytalanság (biztonságihiány) fókuszát egy olyan mindegyik résztvevő országban lekérdezett kérdés alapján vizsgáltam a makro- és a mikro-hipotézisek esetén is, amely különböző területekkel kapcsolatban kérdezett rá a biztonságérzetre. Három területtel kapcsolatos kérdésre adott válaszokat használtam fel a fókusz változó létrehozásához. Ezek az alábbiak voltak:

Kérem, mondja meg, hogy mennyire érez bizonytalanságot a következő dolgokkal kapcsolatban! Tehát mennyire érez bizonytalanságot...

- *a munkájával vagy az anyagiakkal kapcsolatban?*

- *az egészségügyi ellátásával vagy a nyugdíjával kapcsolatban?*

- *világunk környezetvédelmi kérdéseivel kapcsolatban, mint például a globális felmelegedés?*

A válaszlehetőségek: 5 – nagyon, 4 – eléggé, 3 – közepesen, 2 – nem igazán, 1 – egyáltalán nem. Az első két lehetőségre adott válaszokat tekintettem materiálisnak, a harmadikat, pedig posztmateriálisnak (természetesen a globális ökológiai veszélyek csak

egy részét képezik a posztmateriális veszélyek szélesebb halmazának. A későbbiekben érdemes lenne más posztmateriális veszélyeket is vizsgálni. A fókuszváltozót úgy hoztam létre, hogy kivontam a környezetvédelemmel kapcsolatos bizonytalanságérzet intenzitását mutató változó értékét a materiális változók (első két kérdésre adott válaszok) átlagából. Minél nagyobb értéke van valakinek a fókuszváltozón, annál nagyobb mértékű a posztmateriális biztonságihiány-érzet a materiálishoz képest. A fókuszváltozó tekintetében tehát a környezetvédelmi kérdésekkel kapcsolatban érzett biztonságihiány relatív intenzitását nézem és nem az abszolút mértékét. Fontos, hogy ezeket a kérdéseket, csak azoknak tették fel, akik egy korábbi kérdésre nem válaszolták azt, hogy sohasem szoktak bizonytalanságot érezni.

A magyarázó változók operacionalizációja

1. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint a gazdasági és kulturális erőforrások függvénye

8. táblázat

A gazdasági és kulturális erőforrások változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül ¹⁰	N
Szubjektív osztályhelyzet	1 – alsó osztály 2 – munkás 3 – alsó-középosztály 4 – középosztály, vagy felső-középosztály, vagy felső osztály (három dichotóm változóként szerepel a regressziós egyenletekben, referencia az alsó osztály)	6,4 % 39,6 % 22,5 % 31,3 %	1476
Tartós fogyasztási cikkek	0 – nincs legalább három tartós fogyasztási cikke 1 – van legalább három tartós fogyasztási cikke	31,6 % 68,4%	1484
Iskolai végzettség	1 – maximum 8 általános 2 – szakmunkásképző 3 – érettségi 4 – diploma (három dichotóm változóként szerepel a regressziós egyenletekben: referencia a diploma)	36,2% 24,6 % 27,1 % 12,1 %	1499

10 Az érvényes válaszokon belül

2. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint az anómia és az elidegenedés következménye

9. táblázat

Az anómia és elidegenedés változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
<i>1. A hatalomnélküliség</i>			
A jövő irányíthatóságának az érzete	1 – egyáltalán nem ért egyet	20,8 %	1476
	2 – nem ért egyet	28,5 %	
	3 – egyet is ért meg nem is	33,2 %	
	4 – egyetért	14,3 %	
	5 – teljesen egyetért az állítással, hogy irányítani tudja mi történik vele a jövőben	3,2 %	
<i>2. Az izoláció</i>			
Barátok	0 – nincsenek barátai	5,3 %	1494
	1 – vannak barátai	84,7 %	
Élettársi kapcsolat és házasság	0 – nem él élettárssal vagy házastárssal	39,7 %	1500
	1 – házastárssal vagy élettárssal él	60,3 %	
Magányosság érzet	1 – egyáltalán nem igaz,	45,8 %	1497
	2 – inkább nem igaz	29,5 %	
	3 – inkább igaz	14,8%	
	4 – teljesen igaz, hogy gyakran érzi magányosnak magát	9,9 %	
<i>3. Az értelemnélküliség</i>			
Az élet érthetősége	1 – egyáltalán nem igaz	27,8 %	1462
	2 – inkább nem igaz	44,0 %	
	3 – többé-kevésbé igaz	22,0 %	
	4 – inkább igaz	5,0 %	
	5 – teljesen igaz szerinte az állítás, hogy az élet ma-napság nem bonyolult, könnyen érthető.	1,3 %	
<i>4. Az önelidegenedés</i>			
Templomba járás	0 – soha, illetve kevesebbszer, mint havonta egyszer jár templomba	81,7 %	1492
	1 – legalább havonta jár templomba	18,3 %	
<i>5. A normátlanság</i>			
Szabályszegekről vélemény	1 – egyáltalán nem igaz	10,5 %	1414
	2 – inkább nem igaz	24,5 %	
	3 – inkább igaz	46,3 %	
	4 – teljesen igaz, hogy aki vinni akarja valamire, az rá-kényszerül arra, hogy bizonyos szabályokat áthágjon	18,0 %	

3. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint a bizalomhiány következménye

10. táblázat
A bizalom változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
Általános bizalom	4 – majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben 3 – általában meg lehet bízni az emberekben 2 – az ember általában nem lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban 1 – szinte soha nem lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban.	2,0 % 31,7 % 52,0 % 14,2 %	1481
Bizalom a politikai pártokban	1-5-ig skála: 1 – egyáltalán nem bízok meg 2 – 3 – 4 – 5 – teljesen megbízok	23,9 % 22,4 % 45,1 % 7,1 % 1,4 %	1419
Bizalom a rendőrségben	1-5-ig skála: 1 – egyáltalán nem bízok meg 2 – 3 – 4 – 5 – teljesen megbízok	11,9 % 18,5 % 43,4 % 21,3 % 4,9 %	1464
Bizalom a kormányban	1-5-ig skála: 1 – egyáltalán nem bízok meg 2 – 3 – 4 – 5 – teljesen megbízok	18,5 % 19,0 % 39,1 % 16,3 % 7,1 %	1454
Intézmények iránt érzett bizalom (pártok, kormány, rendőrség)	Főkomponenselemzéssel a három fenti változóból előállított változó		

4. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint a rendszerváltás szelektív következményeinek és megítélésének a függvénye

11. táblázat

A rendszerváltás szelektív következményeinek és megítélésének változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
<i>1. Vesztesek és nyertesek</i>			
Életszínvonal esés	0 – nem volt olyan időszak az utóbbi évtizedben, hogy életszínvonala jelentősen visszaesett volna	40,9 %	1484
	1 – volt olyan időszak az utóbbi évtizedben, hogy életszínvonala jelentősen visszaesett	59,1 %	
Szubjektív nyertes	1 – egyáltalán nem igaz	22,7 %	1342
	2 – inkább nem igaz	27,4 %	
	3 – is-is	28,8 %	
	4 – inkább igaz	15,7 %	
	5 – teljesen igaz, hogy úgy érzi a rendszerváltás több nyereséget, mint veszteséget hozott a számára	5,4 %	
<i>2. A rendszerváltás megítélése</i>			
Régi rendszer megítélése	1 – egyáltalán nem ért egyet	20,0 %	1360
	2 – nem ért egyet	31,7 %	
	3 – egyet is ért meg nem is	29,6 %	
	4 – egyetért	13,0 %	
	5 – teljesen egyetért az állítással, hogy a régi rendszer rosszabb volt, mint a mostani	5,8 %	
Lehetőségek megítélése	1 – egyáltalán nem ért egyet	11,8 %	1367
	2 – nem ért egyet	20,1 %	
	3 – egyet is ért meg nem is	32,4 %	
	4 – egyetért	28,5 %	
	5 – teljesen egyetért az állítással, hogy most több lehetőség van az emberek számára, mint a rendszerváltás előtt.	7,2 %	
Rendszerváltás megítélése	főkomponenselemzéssel a fenti két változóból előállított változó		1298

5. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint a kulturális torzítások következménye

12. táblázat

A kulturális torzítások változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
Egalitárius kulturális torzítás	0 – nem egalitárius kulturális torzítású 1 – egalitárius kulturális torzítású	95,6 % 4,4%	1318
Individuális kulturális torzítás	0 – nem individuális kulturális torzítású 1 – individuális kulturális torzítású	95,9 % 4,1 %	1357

Az egalitárius és individuális kulturális torzítást az alábbi öt állítás értékelésével mértem:

1. A kormánynak úgy kellene a jövedelmeket szabályoznia, hogy a gazdagabbaktól elvegyen, és a szegényebbeknek adjon.
2. A gazdag embereket hagyni kellene, hogy élvezzék a pénzüket.
3. Az emberek nem sokat tehetnek azért, hogy megváltoztassák az életüket.
4. Inkább a saját személyes véleményünket kell követnünk, mint az előirt szabályokat.
5. A közintézmények nem sok jót tesznek az emberekért és általában véve a társadalomért.